

Potencjał turystyczny śródleśnych cmentarzy ewangelickich w nadleśnictwach Maskulińskie i Pisz

Anna Długozima, Izabela Dymitryszyn, Edyta Winiarska-Lisiecka

Abstrakt. Artykuł prezentuje wyniki prac, których celem było określenie stanu i potencjalnej atrakcyjności turystycznej zasobu sepulkralnego opuszczonych cmentarzy ewangelickich na Mazurach. Efektem badań jest metoda oceny potencjału turystycznego nieużytkowanych, śródleśnych cmentarzy ewangelickich oparta na modelu cmentarza ewangelickiego. Metoda zakłada, że im cmentarz bardziej zbliżony do modelowego rozwiązania, tym jego atrakcyjność turystyczna jest większa. Porównanie potencjału turystycznego 67 śródleśnych cmentarzy wskazało, że różnica średniej atrakcyjności turystycznej cmentarzy w nadleśnictwach Maskulińskie (14,38 pkt.) i Pisz (14,07 pkt.) jest nieistotna, lecz obiekty w Nadleśnictwie Maskulińskie są nieco lepiej zachowane. Wszystkie analizowane miejsca pochówku na ogół zostały znacznie przekształcone i wymagają ochrony a w większości rewaloryzacji dla podwyższenia ich potencjału turystycznego.

Słowa kluczowe: tanatoturystyka, ocena porównawcza, Mazury

Abstract. Touristic potential of protestant forests cemeteries in Maskulińskie and Pisz Forest Districts. The article presents the results of studies, whose purpose was to determine the condition and potential tourist attractiveness of the abandoned evangelical cemeteries in Mazury region (northern Poland). We elaborated a method of evaluating the tourist potential of unused, mid-forest cemeteries based on the features of model Evangelical Lutheran cemetery. The method assumes that the cemetery closer to the model solution, characterizes with higher tourist attractiveness. Comparison of the tourism potential of 67-forest cemeteries indicated that the difference between average tourist attractiveness of the cemeteries in Maskulińskie (14.38) and Pisz (14.07) forest districts is insignificant, but the objects in Maskulińskie Forest District are slightly better preserved. All analyzed burial places in general have been greatly transformed and require protection and, in majority, restoration to increase their tourist potential.

Keywords: thanatourism, comparative assessment, Mazury

Wstęp

Mazury do 1945 r. charakteryzowała mozaika narodowościowo-wyznaniowa ludności, co należy powiązać z historią tych ziem. Zwrotny moment w historii regionu stanowi rok

1525, kiedy to wraz z sekularyzacją Zakonu Krzyżackiego i przejściem na luteranizm ostatniego wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna, zgodnie z zasadą „cuius regio, eius religio” (łac. czyj kraj, tego religia) luteranizm uznano za religię państwową. Spowodowało to, że Prusy Książęce stały się pierwszym na świecie państwem protestanckim. W południowej części Mazur religia ta dominowała aż do 1945 roku. Napływ osadników niemieckich oraz umocnienie się protestantyzmu sprawiły, że dominującym typem cmentarza wyznaniowego, wpisanym w krajobraz Mazur, stał się cmentarz ewangelicki. W wyniku II wojny światowej i decyzji wydanych na konferencji w Poczdamie całkowitemu przekształceniu uległa struktura narodowościowa dawnych Prus Wschodnich. Wysiedlenie ludności niemieckiej spowodowało wyludnienie tych obszarów (przede wszystkim północ i zachód regionu) i przygotowanie dla nowych osadników (Beba, Pijanowska 1998). Z powodu tych wydarzeń cmentarze ewangelickie przez następne dekady ulegały stopniowemu zatarciu w krajobrazie mazurskim nie tylko na skutek przemian demograficznych, ale także wandalizmu czy działania sił przyrody (Kryński, Prazmowski 1998).

W 1994 r. na terytorium Polski odnotowano 8000 cmentarzy ewangelickich, w tym 7500 luteranckich (ewangelicko-augsburskich) i 500 kalwińskich (ewangelicko-reformowanych), z których to odpowiednio 40% i 20% stanowiły obiekty zabytkowe. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu poinformował także, że tylko 5% z nich było zadbanych i otoczonych opieką (Puget 1994). Ponieważ wiele cmentarzy zniknęło bezpowrotnie, zaś część stanowi jedyne świadectwo obecności ewangelików na ziemiach polskich od kilku dekad regionalne organizacje pozarządowe takie jak Stowarzyszenie Rewitalizacji Cmentarzy Ewangelickich, Stowarzyszenie Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego, Stowarzyszenie „Magurycz”, Społeczny Komitet Ratowania Dawnych Cmentarzy na Warmii i Mazurach, Stowarzyszenie na Rzecz Ochrony Krajobrazu Kulturowego „Sadyba” czy Fundacja „Borussia” Olsztyn prowadzą akcje przywracania cmentarzy społecznej świadomości poprzez porządkowanie, edukowanie społeczeństwa oraz dokumentowanie zachowanego zasobu. W ten ostatni kierunek wpisuje się projekt badawczy pt. „Inwentaryzacja, analiza i waloryzacja nieużytkowanych cmentarzy ewangelicko-augsburskich na terenie Nadleśnictw Maskulińskie i Pisz. Wytyczne do rewaloryzacji i ochrony”, realizowany przez pracowników Wydziału Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, Wydziału Leśnego oraz studentów zrzeszonych w Studenckim Kole Naukowym Gospodarki Przestrzennej SGGW we współpracy z nadleśnictwami Maskulińskie (od 2011) i Pisz (od 2014).

Celem pracy było opracowanie metody waloryzacji cmentarzy pod kątem stanu zachowania ich układu pierwotnego oraz porównanie przykładowych cmentarzy ewangelickich pod względem potencjalnej atrakcyjności turystycznej.

Material i metody

Z danych pozyskanych z nadleśnictw na terenie województwa warmińsko-mazurskiego wynika, że w 2014 r. na terenie 32 nadleśnictw było 370 cmentarzy ewangelickich. Najwięcej z nich znajduje się w nadleśnictwach Pisz (46 obiektów), Ełk (43), Borki (31), Drygały (22) i Maskulińskie (21), pozostając w zarządzie Lasów Państwowych. Do badań terenowych wybrano obszary bezpośrednio sąsiadujących ze sobą nadleśnictw Pisz i Maskulińskie (łącznie 67 cmentarzy). Metodę waloryzacji oparto o model układu przestrzennego cmen-

tarza ewangelickiego, który opracowano na podstawie zachowanych instrukcji zakładania tego typu obiektów w Prusach (Alpenländische 1910/1911, Ostendorf 1919, Steinmetz 1922, Effenberger 1926, Knercer 1995). Waloryzację poprzedzono inwentaryzacją terenową, podczas której wykonano orientacyjne szkice cmentarzy, dokumentację fotograficzną, pomiar współrzędnych geograficznych i powierzchni cmentarzy, a także zinwentaryzowano nagrobki (Długozima 2011).

Wykorzystując opracowany model wyodrębniono cechy charakterystyczne cmentarza, które potem posłużyły do ustalenia kryteriów oceny, a następnie tabeli (matrycy) waloryzacyjnej obiektów metodą bonitacji punktowej i określenia atrakcyjności turystycznej cmentarza. Przyjęto założenie, że im lepszy stan zachowania obiektu wyznaczony stanem zachowania cech charakterystycznych modelu, tym wyższa atrakcyjność turystyczna cmentarza. Wynika to z tego, iż zachowanie cech modelu wiąże się z dobrą czytelnością obiektu w terenie. Tym samym waloryzacja cmentarzy w efekcie wskazywała potencjał turystyczny obiektu. Badane cmentarze podzielono na cztery grupy o różnej atrakcyjności turystycznej: bardzo wysoka (30-35 punktów), wysoka (24-29 punktów), średnia (18-23) i niska (0-17 punktów).

Wyniki

Opracowany model cmentarza ewangelickiego wskazuje, iż taki obiekt cechują: prosty układ przestrzenny (dostosowywany do topografii terenu), kompozycja oparta na głównej osi, otwarciach widokowych, czytelnych wnętrzach wyznaczanych przez kwatery grzebalne i zieleni wysoką oraz dekoracyjną, elementy zagospodarowania w postaci: ogrodzenia, bramy, obiektu kubaturowego akcentującego centrum cmentarza, położenie wykorzystujące walory krajobrazu (obieranie na cmentarz wyniesień, wyróżnianie miejsc pochówku w krajobrazie miejscowości poprzez nasadzenia zieleni wysokiej), skromność, prostota form upamiętniania jako symbol równości wszystkich zmarłych wobec Boga i śmierci (Alpenländische 1910, 1911, Ostendorf 1919, Steinmetz 1922, Effenberger 1926, Knercer 1995). Wymienione cechy pozwoliły na wyodrębnienie kryteriów oceny zachowania cmentarza i opracowania na tej podstawie matrycy do waloryzacji tych obiektów pod kątem stanu zachowania (tab. 1).

Tab. 1. Kryteria waloryzacji (wraz z punktacją) cmentarza w oparciu o cechy modelu cmentarza ewangelickiego

Table 1. The criteria (with scores) of the cemetery evaluation based on the features of the model protestant cemetery

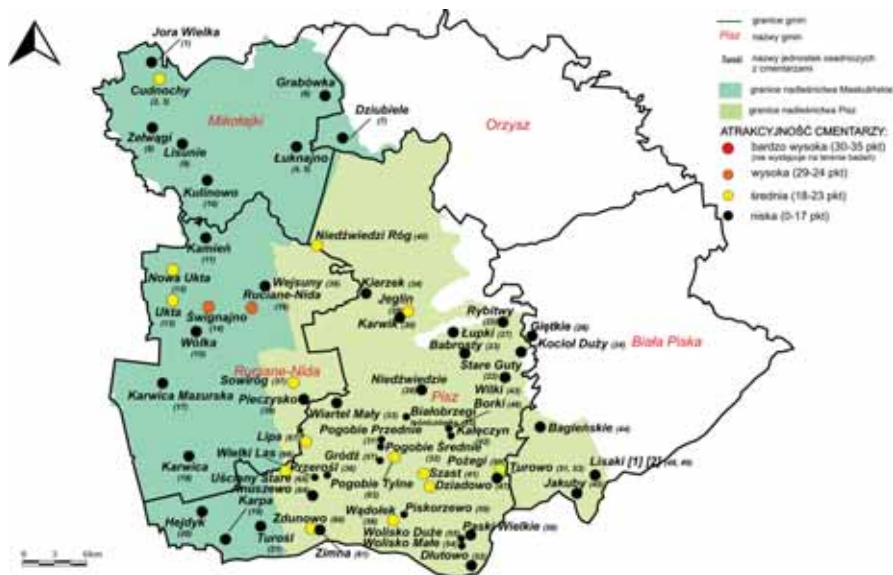
Nr	Cecha modelu	Kryterium waloryzacji	Punkcja
1.	Lokalizacja / Położenie w krajobrazie Σ max.=5	1.A. Czytelność cmentarza w krajobrazie współczesnym 1.B. Zachowane atrakcyjne położenie w sąsiedztwie jeziora, lasu, na wzniesieniu (po 1 punkcie za każdą z cech) 1.C. Zachowana aleja wiążąca cmentarz z założeniem pałacowo – parkowym lub zabudową siedliskową wsi	1 1-3 1
2.	Kompozycja Σ max.=1	2.A. Zachowanie kompozycji regularnej / wirydarzowej	1

3.	Układ przestrzenny $\sum \text{max.}=5$	3.A. Czytelność kwater 3.B. Zachowanie głównej alei 3.C. Czytelność ciągów komunikacyjnych 3.D. Czytelność granic założenia 3.E. Obecność starodrzewu umożliwiającego odczytanie pierwotnego układu cmentarza	1 1 1 1 1
4.	Elementy kompozycji $\sum \text{max.}=5$	4.A. Czytelność wnętrza 4.B. Czytelność prowadzeń 4.C. Zachowane otwarcia widokowego z cmentarza na otoczenie 4.D. Czytelność centrum 4.E. Zachowanie dominanty (np. kaplica, krzyż)	1 1 1 1 1
5.	Ogrodzenie i brama $\sum \text{max.}=2$	5.A.a. Obecność ogrodzenia i bramy oryginalnej 5.A.b. Obecność ogrodzenia współczesnego	1-2 1
6.	Obiekty kubaturowe $\sum \text{max.}=1$	6.A. Obecność obiektu (kaplica, inne oryginalne elementy)	1
7.	Układ komunikacyjny $\sum \text{max.}=2$	7.A.a. Czytelność ciągów komunikacyjnych głównych 7.A.b. Czytelność pobocznych ciągów komunikacyjnych 7.A.c. Czytelność głównych i pobocznych ciągów komunikacyjnych	1 1 2
8.	Nagrobki $\sum \text{max.}=6$	8.A.a. Liczba zachowanych nagrobków do 50% 8.A.b. Liczba zachowanych nagrobków powyżej 50% 8.B.a. Czytelne inskrypcje na większości zachowanych nagrobków 8.B.b. Czytelne inskrypcje na małej liczbie nagrobków lub na pojedynczych nagrobkach 8.C. Prezentowana unikalność nagrobka/ pomnika/ rzeźby/ krzyża 8.D. Zachowane zróżnicowane formy upamiętnienia zmarłych (opaski, nagrobki, krzyże)	1 2 2 1 1 1
9.	Zieleń urządzona $\sum \text{max.}=1$	9.A. Obecność zachowanego starodrzewu (alei drzew lub drzew/krzewów wyznaczających granice cmentarza)	1
10.	Gatunki roślin $\sum \text{max.}=1$	10.A. Obecność bylin i gatunków zielnych typowych dla cmentarza	1
11.	Obecność znaczenia społeczno – kulturowego $\sum \text{max.}=5$	11.A. Obiekt z nagrobkami upamiętnianymi przez krewnych/potomków (zachowanie pierwotnego znaczenia) 11.B. Obiekt utrzymywany przez gminę/nadleśnictwo i gdzie nagrobki (fundowane) są przez lokalną społeczność gminy lub nadleśnictwa 11.C. Obiekt położony przy szlaku turystycznym, potencjalnie odwiedzany przez użytkowników szlaku (znaczenie poznawcze) 11.D. Obiekt nie znany, mający znaczenie tylko dla naukowców (ujęty w opracowaniach naukowych) 11.E. Obiekt wpisany do rejestru zabytków	1 1 1 1 1

Większość waloryzowanych cmentarzy wykazywała zgodność z modelem pod względem tylko 3 z 11 wyszczególnionych cech, co świadczy o słabym stanie zachowania obiektów. Cmentarze piskie są tylko minimalnie słabiej zachowane oraz mniej czytelne w krajobrazie,

niż cmentarze w Nadleśnictwie Maskulińskie. Średnia atrakcyjność turystyczna cmentarzy Nadleśnictwa Pisz (14,07±4,53) była nieznacznie niższa niż w przypadku Nadleśnictwa Maskulińskie (14,38±6,19) i różnica ta była nieistotna statystycznie (test U Manna-Whitneya, $p=0,93$).

W Nadleśnictwie Pisz nie zachował się żaden cmentarz o bardzo wysokiej ani też wysokiej atrakcyjności turystycznej (ryc. 1), a jedenaście obiektów zaliczono do grupy średnio atrakcyjnych. W Nadleśnictwie Maskulińskie do grupy o wysokiej atrakcyjności zaliczono dwa cmentarze, a do średnio atrakcyjnych – trzy (ryc. 1). Cmentarze zaliczone do grupy średnio atrakcyjnych w obszarze Nadleśnictwa Pisz spełniały jedynie 6 kryteriów, podczas gdy w Nadleśnictwie Maskulińskie wszystkie cmentarze uznane za średnio atrakcyjne spełniały 8 kryteriów spośród 33 przyjętych do waloryzacji. Wszystkie cmentarze o wysokiej atrakcyjności w Nadleśnictwie Maskulińskie spełniały natomiast łącznie 22 kryteria.

Ryc. 1. Waloryzacja cmentarzy ewangelickich na terenie nadleśnictw Maskulińskie i Pisz
 Fig. 1. Valorization of Protestant cemeteries in the area of Maskulinski and Pisz Forest Districts

Dyskusja

Idea wykorzystania potencjału tanaturystycznego mazurskich miejsc spoczynku wpisuje się w obserwacje poczynione przez Tanasia (2008), iż cmentarz promowany jako atrakcja turystyczna może stanowić element przestrzeni turystycznej o wartościach kulturowych. Postrzeganie nieużytkowanych i zagubionych, w wyniku wzrostu lesistości i „zdziczenia” krajobrazu cmentarzy jako elementów współtworzących kulturę koresponduje z obserwacjami takich badaczy jak Holly (2007), Żurkowska (2008) i Długozima (2011).

Przyjęte metody inwentaryzacji, jak i późniejszej waloryzacji cmentarzy pod względem atrakcyjności turystycznej, wykazały przydatność dla oceny porównawczej obiektów dwu przebadanych nadleśnictw. Cmentarze zlokalizowane na ich gruntach są słabo zachowane i wymagają zabiegów zmierzających do ich uczynienia i ochrony. Wynika to z faktu, iż cmentarz w przestrzeni musi być zaznaczony by był pamiętany. O „znakowej rozpoznawalności” miejsc pochówku decydują takie artefakty jak groby wraz z rzeźbą sepulkralną, szata roślinna, układ przestrzenny czy elementy zagospodarowania (Kolbuszewski 1996, Pasierb 1995). Wszystkie są obecne w percepcji społeczności lokalnej (Pasierb 1995). Likwidacja czy gruntowne przekształcenie któregokolwiek z wymienionych powyżej elementów prowadzi do zmiany charakteru całego cmentarza. Każdy krajobraz, w tym także cmentarny, posiada unikalny potencjał informacyjny. Ilość, jakość tych informacji, a także potrzeby postrzegającego i całokształt jego cech podmiotowych, preferencji przestrzennych decyduje o atrakcyjności wizualnej krajobrazu (Bezkowska 2005). Z tego też powodu cmentarze piskie, o nieznacznie mniejszej czytelności, wykazują mniejszy potencjał turystyczny niż obiekty z Nadleśnictwa Maskulińskie. Mimo to oceniono, że potencjał tanatoturystyczny obiektów na badanym obszarze opiera się o dobry i średni stan zachowania cmentarzy, tj. czytelne atrybuty czerpiące z doktryny protestanckiej (np. Ukta, Śwignajno, Ruciane-Nida, Wejsuny), oryginalne, wyróżniające na tle zasobu sepulkralnego nadleśnictw cechy obiektów (np. aleja lipowa w Cudnochach, majestatyczne dęby wyznaczające granicę cmentarza w Kierzku), różne rodzaje obiektów, tj. wiejski, rodowy, zawodowy (leśników) i wiejski z kwaterą wojenną, położenie w miejscowościach znanych z literatury (np. Sowiróg – wieś opisana w powieści Ernsta Wiecherta „Dzieci Jerominów”).

Podsumowanie

Przyjęta metoda waloryzacji cmentarzy ewangelickich została wykorzystana dla zbadania wartości obiektów cmentarnych na terenie dwóch nadleśnictw na Mazur, pozwalając na ocenę ich atrakcyjności turystycznej. Cmentarze Nadleśnictwa Maskulińskie wykazały pod tym względem potencjał nieznacznie wyższy niż obiekty w Nadleśnictwie Pisz. Wszystkie badane cmentarze wymagają ochrony, a większość z nich także rewaloryzacji, by stały się obiektami o zrozumiałym i czytelnym układzie przestrzennym i by mogły wzbogacić program leśnych szlaków turystycznych.

Literatura

- Alpenländische Drehtindustrie. 1910/1911: Ferd. Jergitsch' Sohne, Klagenfurt (reprint 2010, Wydawnictwo Górnoleśne, Milanówek).
- Beba B., Pijanowska J. 1998. Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i Mazurach. W: Domagała B., Sakson A. (red.). Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur. Studia Olsztyńskie Towarzystwa Naukowego i Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn.

- Bezowska G. 2005. Znaczenie estetyki krajobrazu w określaniu walorów turystycznych. *Turystyka i Hotelarstwo* 8: 43-60.
- Długożima A. 2011. *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*. Wyd. Sztuka ogrodu, Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska, Warszawa.
- Effenberger J. 1926. *Anlage Und Pflege der Friedhöfe*. Im Selbstverlag des Schles Bund Heimatschutz, Breslau.
- Holly G. 2007. Stan zachowania zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego. *Roczniki Bieszczadzkie* 15: 305-342.
- Kryński W., Prażmowski T. 1998. *Kamienne echa. Groby Niemców w Polsce*. Wyd. Krupski i s-ka: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Knercer W. 1995. *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Kolbuszewski J. 1996. *Cmentarze*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Ostendorf F. 1919. *Haus Und Garten*. Ernst&Sohn, Berlin.
- Pasierb J. S. 1995. *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*. Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa.
- Puget W. (red.). 1994. *Ochrona cmentarzy zabytkowych*. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993. *Stud. i Mat.: Cmentarze* 1 (04): 5-7.
- Steinmetz G. 1922: *Grundlagen für das bauen In Stadt und Land*, Berlin-München.
- Tanaś S. 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Żurkowska T. 2008: *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Borussia, Olsztyn.

¹Anna Długożima, ²Izabela Dymitryszyn, ¹Edyta Winiarska-Lisiecka

¹ Katedra Sztuki Krajobrazu, SGGW w Warszawie

² Samodzielna Pracownia Oceny i Wyceny Zasobów Przyrodniczych,
SGGW w Warszawie

anna_dluzozima@sggw.pl, izabela_dymitryszyn@sggw.pl
edyta_winiarska@sggw.pl